

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іваненко О. Казки. Київ: Державне видавництво дитячої літератури УССР, 1964. 364 с.
2. Кизилова В. В. Динаміка української літературної прозової казки: монографія. Київ: Талком, 2020. 211 с.
3. Куманська Ю. «Мандрівка дощинки» Олеса Ільченка: на перетині літератури і природознавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія»*. № 43. Т. 1. Одеса, 2019. С. 36–39.
4. Куманська Ю., Яблонська О. Віршодазки Івана Андрусяка «Зайчикова книжечка»: соціальний вимір екологічних аспектів. *ЛІТЕРАТУРА. ДІТИ. ЧАС. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва*. Вип. 7. Івано-Франківськ: ФОП Бойчук А. Б., 2021. С. 99–111.
5. Плетньова О. Ю. Образ міста у творчості О. Іваненко (на матеріали казки «Чарівна квітка»). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 176–181.
6. Юркова Т. В. Казка – неперевершений засіб формування в учнів середнього підліткового віку екологічних цінностей. *Педагогічні науки: збірник наук. праць*. Херсон, 2012. Т. 1. № 61. С. 157–162.

УДК 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.1.56>

**ПЕРШІ ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ
У ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

**THE FIRST IMAGES OF UKRAINIAN INTELLIGENTS
IN THE WORKS OF I. NECHUY-LEVYTSKY**

Перевертень Н.С.,

orcid.org/0000-0002-6703-6927

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності

Державного університету телекомунікацій

У статті на прикладі творів «Хмари» та «Над Чорним морем» І. Нечуя-Левицького розглядаються образи перших героїв-інтелігентів ХІХ століття, які ввійшли в українську літературу як «нові люди», бо тема інтелігенції тоді ще тільки перебувала на початковій стадії свого розвитку. У ХХ столітті можемо побачити її розквіт у творах багатьох письменників, зокрема І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, у яких образи інтелігентів вже чітко сформовані в художньому плані, психологічно довершені. Це, насамперед, особистості, які усвідомлюють своє призначення та обов'язки перед суспільством. Варто зазначити, що ці персонажі створені на основі досвіду своїх попередників. Досліджуючи перші образи героїв-інтелігентів І. Нечуя-Левицького, зауважимо, що вони не є сформованими в психологічному плані, їхні дії не завжди співвідносяться з суспільними потребами, важливі цілі так і залишилися не досягнутими. У той же час, хочемо наголосити, що ці персонажі залишаються цінними та важливими, адже вони своїми незакінченими справами, нереалізованими в тогочасних умовах завданнями, проклали дорогу та дали стимул усім послідовникам.

У статті проаналізовано образи Радюка (повість «Хмари») та Комашка (повість «Над Чорним морем»), показано їхні погляди на український народ, мову та культуру, що дає можливість створити загальне уявлення про інтелігента ХІХ ст. Розглянуто цілі, які ставили перед собою перші інтелігенти, засоби, якими користувалися для досягнення поставленої мети. Визначено чинники, які впливали на формування світогляду героїв, та умови, у яких вони розгортали свою діяльність. Висловлено погляди на інтерпретацію характерів тогочасних інтелігентів, їхнє значення у подальшому розвитку теми інтелігенції в українській літературі.

Ключові слова: інтелігент, культура, патріотизм, новаторство, особистість.

Using the example of the works "Clouds" and "Over the Black Sea" by I. Nechuy-Levytskyi, the article examines the images of the first heroes-intellectuals of the 19th century, who entered Ukrainian literature as «new people», because, in fact, the topic of the intelligentsia was still only at that time the initial stage of its development. Already in the 20th century, we can see its flourishing in the works of many writers, in particular I. Franko, M. Kotsyubynskyi, O. Kobylyanska, in which the images of intellectuals are already clearly formed in the artistic plan, psychologically perfected. These are, first of all, individuals who are aware of their purpose and duties to society. It is worth noting that these characters were already created based on the experience of their predecessors. Studying the first images of the intellectual heroes of I. Nechuy-Levytskyi, we note that they are not psychologically formed, their actions do not always correlate with social needs, and important goals remain unachieved. At the same time, we want to emphasize that these characters remain valuable and considerate, because they paved the way and gave an incentive to all followers with their unfinished business, unrealized tasks in the conditions of the time.

The article analyzes the images of Radyuk (the story "Clouds") and Komashko (the story "Over the Black Sea"), shows their views on the Ukrainian people, language and culture, which makes it possible to create a general idea of the intellectual of the 19th century. The goals set by the first intellectuals, the means they used to achieve the set goal were considered. The factors that influenced the formation of the worldview of the heroes and the conditions in which they developed their activities were determined. Views are expressed on the interpretation of the characters of the intellectuals of that time, their importance in the further development of the topic of the intelligentsia in Ukrainian literature.

Key words: intellectual, culture, patriotism, innovation, personality.

Постановка проблеми. Тема інтелігенції завжди була й залишається актуальною на сьогодні, бо слід пам'ятати, що інтелігент – це насамперед носій культури кожної нації, представник вищої духовної сфери кожної країни. Яким він був у XIX ст. і як змінився зараз, адже цей образ не є сталий, він перебуває у постійній своїй еволюції залежно від вимог тогочасної дійсності. Герої-інтелігенти І. Нечуя-Левицького є той найперший тип інтелігентів, які проклали дорогу наступним поколінням, залишили після себе досить міцне підґрунтя, на якому вже творили інші, у тому числі й наші сучасники. Важливо знати, ким же були ті інтелігенти, які створили базу нашої культури, яких поглядів вони дотримувалися, яку мету й завдання перед собою ставили та якими шляхами йшли, щоб реалізувати свою програму, і якою взагалі була їхня програма.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження творчості І. Нечуя-Левицького зробили у різний час Є. Кирилук, О. Білецький, Н. Крутікова, В. Власенко, М. Походзіло, Р. Іванченко, М. Тараненко, Р. Міщук, М. Мироненко, М. Ткачук, В. Шевчук та багато ін. Так, Р. Міщук зазначає, що головний герой «Хмар» «щирий у своїх симпатіях, у практичній діяльності лишається лише лицарем фрази, а не діла» [2, с. 40], він позбавлений психологізму. М. Мироненко, називаючи І. Нечуя-Левицького одним з найактивніших оборонців української національної ідеї, у той же час досить різко критикував Радюка з повісті «Хмари» та Комашка з повісті «Над Чорним морем». Дослідник писав, що ці герої «... були надто кволі, мляві, надто пасивні, бездіяльні й легковажні» [1, с. 53]. М. Ткачук наголошує, що І. Нечую-Левицькому вдалося, як нікому іншому, показати ту жорстоку дійсність, що має свої закони, які зумовлюють поведінку людей. І письменник створює своїх героїв такими, якими їх зробила дійсність, але вони не усвідомлюють ні свого приречення, ні нелюдності свого існування.

Постановка завдання. Метою нашої статті є висвітлити, якими були образи перших українських інтелігентів, які чинники вплинули на формування їхнього світогляду. Нашим завданням є на прикладі героїв творів І. Нечуя-

Левицького розглянути, у яких умовах відбувалося зародження української інтелігенції і яку роль у суспільстві вона відіграла.

Виклад основного матеріалу. Свою повість «Хмари» І. Нечуй-Левицький написав у 1870–1871 рр., але майже впродовж сорока років працював над нею. Багатий біографічний матеріал, спогади про навчання в Київській духовній академії, палкі студентські дискусії на суспільні теми допомогли письменнику в роботі над повістю з життя інтелігенції.

Слід сказати кілька слів і про символічну назву повісті «Хмари», яка спочатку називалася «Новий чоловік», потім «Чорні хмари», і лише 1874 року її було опубліковано під кінцевою назвою. Дослідники одностайно збігаються на тому, що хмари – це символ того національного та соціального гноблення в країні, проти якого повинна боротися інтелігенція, символ усіх темних сил, які наступають на український народ. Саме тому хмари описуються в багатьох місцях твору, хмари ті опускалися в душі героїв, скаламучували їх.

На сторінках твору показано два покоління «нових людей», серед яких автор виводить людей двох типів, таких, як Воздвиженський та Кованько, зайнятих лише своєю кар'єрою, власним збагаченням, байдужих до свого народу та національних цінностей, та інший тип, представлений Дашковичем та Радюком. Герої обох поколінь зображені на фоні контрасту, але деякі дослідники, зокрема М. Ткачук, характеризуючи образи, вважає, що між Воздвиженським та Дашковичем існує дуже близька спорідненість, яка проявляється у їхніх відносинах із середовищем, до якого вони обоє пристосовуються [7].

Характери Воздвиженського і Дашковича на перший погляд дуже різні. Воздвиженський – некультурний, неохайний, любить випити, вусьому шукає лише вигоду, національні ідеї чужі для нього, а Дашкович – повна йому протилежність – охайний, розсудливий, розумний, він переживає за долю свого народу. Саме завдяки своїм знанням, а не підлабузництву, як Воздвиженський, Дашкович стає викладачем, його лекції дуже подобаються студентам: «Не можна забути впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібралися на першу лекцію... Дашкович

промовив перше слово, і всі рядки голов, неначе по електричній течії, раптом і разом схилилися уперед, насторчившись слухать. І цілу лекцію так держалися голови, коли б хто поворушився хоч трошки!» [4, с. 59], але ми бачимо, як поступово Дашкович змінюється і не в кращий бік. Він забуває про те, що хотів колись зробити для свого народу, хоча для цього в нього були можливості. В. Шевчук у своїй передмові до повісті «Хмари» І. Нечуй-Левицького називає Воздвиженського і Дашковича «охмареними» героями: «Дашкович та Воздвиженський «охмарені» по-різному: перший – жертва охмареності, другий – її носій, але побутово вони мирно співіснують, навіть товаришують і одружуються із сестрами, тобто з'єднуються, образно кажучи, у своєму міщанстві» [4, с. 7]. Важко з цим не погодитися, бо, дійсно, замість того, щоб протистояти Воздвиженському, Дашкович уподібнюється до нього. Правда, поїздка додому дещо «освіжила» його пам'ять, він знову згадав про свій народ, але більше з його поетичного боку: «я оглядав народ оком вченого, переслухав його пісні, бачив його звичаї. Поетичне й естетичне його життя дуже багате! Його мова, поезія, незабаром може розвинути в самостійну літературу, книжну поезію. Я навіть назаписував багато пісень і дечого іншого... Я навіть думаю-таки справді до ладу вивчить життя свого народу, і його мову, і його пісні і навіть думаю дещо написати про свій народ» [4, с. 110–111]. Але Дашкович не спромігся цього зробити, навіть не намагався, не кажучи вже про якусь суспільну користь для народу. Він дедалі більше відходить від свого природного українства, перетворюється на кабінетного вченого, якого східна філософія цікавила більше, ніж Україна. У ньому згасає Україна, так само й він згасає для України. «А професор Дашкович все сидів та сидів у своєму кабінеті. Він розпочав велике писання про філософію Японії, Китаю, і Індії, наче філософія китайського Конфуція й Лао-Дзи була цікавіша для його од рідного краю, од України» [4, с. 350]. Дивує й те, що Дашкович зовсім не дбає про національне виховання своїх дітей. Старшу доньку Ольгу він, як і Воздвиженський свою Катерину, віддає до Інституту благородних дівичь, звідки нічого корисного для себе вона не винесла, лише втратила своє природне національне обличчя. Коли Ольга розгорнула українську книжку в батьковій бібліотеці, їй здалося, «що то писано по-церковнослов'янському абощо» [4, с. 121]. А Дашковича не хвилювало, що його дочка не знає рідної мови. У своїх розмовах він зовсім стає схожий на Воздвиженського, його колишні

прагнення здаються йому дурницями. «Ті народовці хочуть зовсім злитися з народом... Колись, молодшим, і я мав такі ідеї в голові, але тепер, за старістю літ, якось всі ті примхи повискакували з голови» [4, с. 266].

На прикладі цього героя бачимо, як з гіркою І. Нечуй-Левицький показує долю талановитої людини, яка могла б зробити щось для свого народу, але не туди були спрямовані її сили, слова так і залишилися тільки словами, пізніше й зовсім забутими. Через деяке іронічне ставлення до цього образу, проглядається й авторське співчуття. Недарма І. Нечуй-Левицький показує, правда вже пізнє, прозріння Дашковича, коли йому сниться страшний сон, як приїздить він до свого рідного села і застає, замість батьківського дому порослу бур'янами руїну. У його страшному сні все довкола починає раптом провалюватися в землю – батьківська хата, церква, гора, люди, садки... Ставки розлилися і затопили село, а з ним – і самого Дашковича. «Це не сон, а мої тривожні думи заворушилися... Каламутне море заливає Україну, і вона завалюється в його... А я й сам незчужся, як тону в тому морі і ... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав їм навіть рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до народу. Я заблудивсь в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пуші...» [4, с. 352].

Дашкович є найтрагічнішою постаттю повісті «Хмари», адже це людина, яка, маючи потенціал, розтратила його, так і не принісши нічого корисного українському народу.

З VIII розділу тема «батьків» переростає в тему «дітей». Від цього моменту центральною постаттю твору стає Павло Радюк, студент Київського університету. Здається, що цей герой має втілити всі ті сподівання та нереалізовані плани, все те, що не вдалося зробити Дашковичу. Радюк був ватажком серед своїх ровесників, якого всі любили за розум, доброту, щирість. Він захоплюється ідеями європейських просвітителів і намагається їх прищепити на українському ґрунті, думає про національну музику й про освіту народу. Категорично висловлюється В. Шевчук: «Павла Радюка ... даремно вважають персонажем однозначно позитивним ... такий чоловік здатний до фрази, а не до роботи... Радюк аж ніяк не був здатний на дію, як і Дашкович, обом їм далеко до того, на що спромоглися їхні сучасники з Кирило-Мефодіївського товариства чи В. Антонович, М. Драгоманов...» [4, с. 9–10]. Але не можна погодитися з цими поглядами. Радюка не слід ототожнювати з Дашковичем. Від Радюка ми

чуємо сміливіші висловлювання, чітку позицію. Він намагається втілити свої слова в реальність, але поки що, не знаючи як це зробити, він демонструє просту селянську свиту перед батьками та сусідами, намагаючись таким чином показати свою єдність з народом. «Нам треба у всьому ділити долю із своїм народом, починаючи хоч би од свити...» [4, с. 147] – зазначав Радюк. На перший погляд, такий протест може здатися дещо смішним, але слід зважити й на ті умови, у яких перебував український народ. На той час, коли наша культура перебувала під пильним російським наглядом, і носіння свити було сміливим кроком. Та народна свита далеко не вичерпує ідеалів Радюка. Він мріє про вільну Україну, з національною мовою, культурою та літературою. Головний герой бачить ті труднощі України: «Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв, наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занашається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме?» [4, с. 148]. Але відповіді на це питання наш герой не знає.

Образ Радюка досить неоднозначний, у ньому помітна деяка роздвоєність. З одного боку, він прагне допомогти селянам, розділити всі їхні труднощі, а з іншого – сам зізнається, що любить село більше з його поетичного боку, ніж з практичного. Бачимо, і як на нього знаходять хвилини розгубленості, слабкості, коли він не може точно визначитися, що ж йому потрібно. Це стосується і його почуттів, коли побачивши красуню Ольгу, Радюк забуває Галю і повністю віддається новому коханню. Звичайно, можна все звернути на молодість героя, але ж він прекрасно бачить, що Ольга «дуже легковажна і буде непосидющою жінкою, бо дуже любить бали і танці ... боїться серйозної розмови, як злого духа, а національності й народності зовсім не розуміє» [4, с. 265]. Тим не менше Радюк хоче з нею одружитися. І якби Ольга йому не відмовила, хто знає, що сталося б з Радюком. Можливо, він пішов би під вплив дружини і забув би про свої національні ідеї. Радюк схожий на свого попередника Дашковича своєю нерішучістю, ваганнями. Додати б йому більше мужності, впевненості, і він міг би принести більше користі для свого народу. Але Радюк робить певний внесок у розвиток української культури: береться з друзями за організацію недільних та вечірніх шкіл, видання книжечок українською мовою для народу, обду-

мує плани щодо створення національного історичного музею та народного театру... Але, як говорить письменник, незабаром настали гірші часи, закрилися школи, а справи таких людей, як Радюк, викликали страх в київських впливових колах. Радюка називають «небезпечним революціонером» та «драконом революції». Ту діяльність, яку він розгорнув зі своїми друзями, було різко обірвано. «Раз йшов Радюк попід одним домом і в одчинені вікна почув, як осудливі панії потріпували його імення, судили і ганили його за напрямом. Він вернувся додому і, не довго думаючи, зібрався і переїхав на службу на Кавказ, де його принаймні ніхто не знав і не потріпував його доброї слави» [4, с. 349]. Цей крок героя досить неоднозначний. Можна його звинувачувати (як це роблять багато дослідників, зокрема М. Походзіло, Р. Іванченко, В. Шевчук) у тому, що йому не вистачило мужності, що він після першої поразки відразу ж тікає, що «добре імення» важливіше для нього за долю його народу. Але досить цікаву думку висловлює І. Приходько: «А чого, власне, хотіли би від літературного героя, від Радюка, ці наші нинішні «судді» й «прокурори»? Схоже, хотіли би, щоб закликав він до кривавих форм боротьби... А, може, і взагалі дати б Радюкові до рук сокиру, рушницю, автомат і – вперед, на штурм...? Отоді вже «критики» не мали б до нього «претензій», тоді вже «доріс» би?» [6, с. 48]. Боротьба в тогочасних умовах була надто нерівна і за ким перемога – очевидно. Тому не потрібно так різко критикувати Радюка за цей вчинок. Цей герой має свої недоліки, бачимо, як не вистачає йому сили духу, сміливості втілювати в життя всі ідеї та залишитися вірним своїм принципам за будь-яку ціну. І. Нечуй-Левицький не ідеалізує Радюка, показує його слабкість, сумніви, врешті, інстинкт самозбереження, який притаманний кожній людині.

Образ Радюка був новим явищем та значним досягненням в українській літературі. Через нього І. Нечуй-Левицький проголошував свої ідеї та принципи реальності, національності та народності, які український інтелігент не зміг повністю реалізувати в тогочасному суспільстві.

Інше покоління вісімдесятників постає на сторінках повісті «Над Чорним морем». Багато дослідників, зокрема О. Білецький, Р. Іванченко, І. Приходько, вказують на те, що цей твір має деякі автобіографічні елементи, а головний герой Віктор Комашко є виразним «ідеологом» в повісті. М. Походзіло зазначає, що образ Комашка менш яскравий, ніж його попередника Радюка «Він більше говорить і мріє, ніж бореться за

здійснення національних ідеалів. У своїй літературній діяльності Комашко пішов далі своїх попередників, але не здійснив чимало своїх творчих задумів» [5, с. 113]. Дійсно, образ Комашка більш однозначний, у нього немає таких вагань, як у Радюка чи Дашковича. Його слова сміливіші, виваженіші, він «любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові. Для його, як для демократа, були дорогі інтереси як свого народу, так і інших слов'янських і навіть неслов'янських народів» [3, с. 131]. Конкретної діяльності в цього героя ми теж не побачимо, він більше все-таки говорить та розмірковує. Свою любов до народу, до мови він прививав і своїм учням в гімназії, за що і був звільнений. Директор пояснював це досить дивною, як для нас, причиною: «Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педагогом. Ви в гімназії силкуєтесь підняти й розвинути особистість, говорите скрізь про право людської особистості, хочете розвинути самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях... В кінці усього ви винні, бо вас люблять ученики... Ви проповідуете гуманну педагогію, а нам треба педагогів суворих, жорстких. Якби вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми б вас ще держали» [3, с. 308]. Таке пояснення причини звільнення вражає в наш час, адже саме такими рисами, за які звільнили Комашка, має бути наділений справжній педагог. Можна тільки уявити, у яких умовах доводилося працювати вчителям. Комашко бачить навкруги ту несправедливість, фальш і байдужість до розвитку української культури, адже сам письменник ненавидів гніт, лицемірство, облуду, підступність, і страждав в оточенні, де людська гідність і честь перебували в загоні. І саме устами свого героя, цією фразою,

він висловлює свій погляд на тогочасну дійсність.

Образ Комашка більш ідеалізований, досить одноманітний, у нього немає роздвоєності характеру. Цей герой розкривається перед нами лише через свої розмови, а не через якісь внутрішні переживання чи дії. Але видно, що Комашко має більш рішучу та запальну вдачу, і він сміливіший у своїх висловлюваннях, ніж його попередник Радюк. Це, можливо, тому, що образ Комашка створено пізніше, і автор, уже маючи досвід, додав більше нових ідей та думок, тому промови Комашка виваженіші, обґрунтованіші, а позиція досить чітка. Через це йому не вдалося уникнути кари, як Радюку. Вночі у Комашка в квартирі зробили обшук, вилучили усі українські книжки, навіть українські ноти, а його самого вивезли на далеку північ, над Біле море. У яких умовах він там жив, що робив можна тільки здогадуватися, бо автор подібного опису не подає. А коли Комашко повернувся через чотири роки із заслання, то не знайшовши ніде місця, мусив жити приватними лекціями і приватною службою. Ми не чуємо вже від нього промов, не кажучи вже про якісь справи для народу. Бачимо, як тогочасній владі вдалося знищувати всі спроби інтелігенції розвивати українську культуру.

Висновки. Таким чином, можемо спостерігати, що в умовах постійних заборон, репресій розгортати діяльність першим українським інтелігентам було надто складно, тому образи Радюка та Комашка такі нерішучі, несміливі. На перший погляд може здатися, що вони бездіяльні й далі своїх промов нікуди не пішли, але вже те, що вони порушували питання важливості української мови, освіти, заклало підвалини для подальшого розвитку теми інтелігенції в літературі та показало її актуальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мироненко М. І. С. Нечуй-Левицький, 1980 р. 70 с.
2. Міщук Р.С. Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І. Нечуя-Левицького, 1997 р. 48 с.
3. Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів у 10 т. Т. 5. 1966 р. 455 с.
4. Нечуй-Левицький І. С. Хмари, 1993 р. 375 с.
5. Походзіло М. І. Нечуй-Левицький, 1966 р. 128 с.
6. Приходько І. Ф. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького, 1998 р. 187 с.
7. Ткачук М. П. Естетична концепція дійсності в творах І. Нечуя-Левицького, 1992 р. 126 с.